

DÁSTANLARDA ÚGIT-NÁSIYATLARDÍŇ ÚLGILERI

Abdimuratov L.A.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti erkin izleniwshisi, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20308109>

Dástanlardıń kórkemlik ózgesheligi olardıń ideyalıq baǵıtı menen tıpız baylanıslı. Adamzat jámiyetininin rawajlanıw tariyxında uzaq dáwirlerge sozılǵan feodalizmeposta belgili orın iyeleydi. Usı uzaq dáwirler dawamında payda bolǵan epikalıq shıǵarmalarda qaharmanlardıń obrazları sóz etiledi. Qaharmanlıq obrazlar hár qıylılıǵı jaǵınan tańlandıratuǵın awız eki dóretpeleriniń bay ádebiy usılları arqalı dóretiledi. Demek, mazmunnıń formaǵa juwap beriwı sonda, qaharmanlıq hádiyselerdi súwretlew ushın sózsiz qaharmanlıq obrazlar talap etiledi. Bul talap eposta óz dáwirine say ózgeshelikler menen sheshiledi.

Eposlarda, ulıwma qaraqalpaq awızeki xalıq dóretpelerinde qaharmanlıq obrazlardıń dóretiliwı tosattan payda bolǵan emes, xalıqtıń táǵdirindegi ishki hám sırtqı qarama-qarsılıqlar tiykarında ádilikke umtılwı ideyası, sol xalıqtıń barlıq ruwxıy ármanların óz boyına sińirgen xalıq ushın, el ushın jan beretuǵın, jeńilmeytuǵın qúdiretli kúshke iye batırlardıń umıtılmas obrazların dóretken hám ol qaharmanlardı xalıqtıń paraxat ómir súriwi ushın kesent beretuǵın xalıq jawlarına qarsı qoyadı. Bunday aldınǵı qatardaǵı ideya xalıq tárepinen dóretilgen batırlardıń eń jaqsı obrazları tárepinen iske asırılǵan.

Qaraqalpaq xalqınıń qaharmanlıq dástanları tek ǵana ótmish waqıyalarınıń súwreti emes, al millettiń ásirler dawamında qalıplesken ádep-ikramlılıq kodeksi, filosofiyalıq kózqarası hám ruwxıy ǵáziynesi bolıp tabıladı. Bul dástanlardıń kórkemlik toqıwında úgit-násiyat, algıs hám ǵargıs sózleri oraylıq orındı iyeleydi. Bul elementler shıǵarma qaharmanlarınıń xarakterin ashıp beriw menen birge, xalıqtıń "sózdiń sıyqırı hám qúdireti"ne bolǵan áemgi isenimin de kórsetedi.

Dástanlardaǵı úgit-násiyatlar tiykarınan ata-analar, kekseler yamasa dana pirlar tárepinen aytılp, jas áwladtı mártlikke, watansúyiwshilikke hám durıs joldan adaspawga shaqıradi. Prof. Q.Maqsetov óziniń ilimiy "Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanları" atlı iri izertlewinde atap ótkenindey:

«Dástanlar quramındaǵı hár bir násiyat - xalıqtıń turmıslıq tájiriybesinen súzilgen altın ruwxıy jetilisiwinde tiykarǵı wazıypasın atqaradı»[1.27]

Sunday-aq, dástanlarda "algıs" (algıs) hám "ǵargıs" (qargıs) túsinipleri xalıqtıń mifologiyalıq oy-pikiri menen tıǵız baylanıslı. Xalqımızdıń áyyemgi

isenimine bola, shın júrekten ayılǵan duwa yamasa algıs insanniń jolin ashar, oǵan ǵaybtan kúsh-quwat baǵıshlaydı.

"Alpamis", "Qırıq qız" sıyaqlı dástanlar mısasında úgit-násiyat, algıs hám ǵarǵıs sózleriniń qollanıw ornın, olardıń lingvistikalıq hám kórkem xızmetin izertlew hám de olardıń búgingi kúndegi tárbiyalıq áhmiyetin ashıp beriwden ibarat. Sebebi, dástanlardagı bul sózler ásirler keshse de, óziniń tartımlılıǵın hám xalıqlıq danalıǵın joǵaltqan joq.

Qaharmanlıq dástanlardıń ómirsheńligi hám ásirler dawamında xalıq yadında saqlanıp qalıwınıń sırı - olardagı tereń didaktikalıq (úyretiwshilik) xarakterge iye úgit-násiyatlar bolıp tabıladı. Bul baǵdarda ádebiyattanwshı ilimpaz S.Bahadırova óziniń izertlewinde dástanlardagı násiyatlardıń qaharman portretin qalıplestiriwdegi ornına ayrıqsha toqtap ótedi. Avtordıń pikirinshe:

"Dástan qaharmanı tek fizikalıq kúshi menen emes, al kekseler násiyatı hám xalıq danalıǵına súyengenligi sebepli alp dárejesine kóteriledi. Nasihatlar - batırdıń ruwxıy qalqanı" [3.93]

Haqıyqatında da, dástanlarda násiyatlar kóbinese qaharman áhmiyetli qarar qabil etiwı kerek bolǵan payıtta payda boladı. Másele, "Qırıq qız" dástanında Gúlayımnıń ata-anası yamasa joldaslarınıń úgit-násiyatları qaharmanıń tek ǵana mártligin emes, al onıń sadıqlıq hám ádillik sıyaqlı insanıyılıq pazıyletlerin de júzege shıǵaradı.

Ilimpaz X. Saparov dástanlar tilin úyreniw (izertlew) procesinde násiyatlardıń lingvistikalıq qurılısına itibar qaratadı. Onıń atap ótiwınshe, dástanlardagı úgitler kóbinese "imperativ" (buyırq hám tilek) meyilindegi feyiller menen bildirilip, olardıń tásir kúshi júdá joqarı boladı. Másele: "Jaman menen joldas bolma," "Elińe qıyanet etpe," "Jetimniń basın sıypa" sıyaqlı shaqırıqlar xalıqtıń ádep-ikramlılıq nizam-qaqıydaları sıpatında jańlaydı. [4.33]

Sunday-aq N.Dáwqaraev óziniń ilimiy miynetlerinde atap ótkenindey, dástanlardagı úgit-násiyatlar kóbinese "tolǵaw" (tolǵaw) janrı menen qosılıp ketedi. Jırawlar tárepinen atqarılatuǵın bul násiyatlar tıńlawshını oylanıwǵa, jaqsıdan úlgi alıwǵa hám jamannan hazar etiwge shaqıradı. Bul bolsa dástanniń tek ǵana kewil ashar shıǵarma emes, al pútkil bir "ómir mektebi" ekenligin dálilleydi. [6.97]

Ǵarǵıs hám algıs - xalıqtıń mifologiyalıq kózqarasları hám ruwxıy jaǵdayınıń kórinisi sıpatında xalıqtıń turmısındaǵı bolıp atırǵan waqıyalar obrazlı túrde sáwlelenip kelgen.

Dástanlar poetikasında sózdıń sıyqırlı qúdiretine iseniw oraylıq orın tutadı. Bul baǵdarda algıs (alqıs) hám ǵarǵıs (qarǵıs) túsinkileri tek ǵana sezimniń kórinisi emes, al waqıyalardıń rawajlanıwın ózgeriwshi ruwxıy faktorlar bolıp esaplanadı.

Belgili folklortanıwshı alım Q.Ayımbetov óziniń "Xalıq danalığı" shıǵarmasında atap ótiwinshe:

"Algıs - bul xalıqtıń jaqsı niyeti hám qaharmanǵa bolǵan iseniminiń pátıyaǵa aylanǵan túri. Dástan batırı óz xalqınıń algısın almasa, onıń qılıshı keskir, atı shapqır bolmaydı" [5.98]

Bul baǵdarda Sarıǵúl Bahadırova dástanlardaǵı duwa hám ǵarǵıslardıń qaharmanlar táǵdirine tásirin talqılay otırıp, olardı "sóz arqalı basqarılıtuǵın táǵdir" dep bahalaydı. Máselen, "Edige" dástanında qaharmannıń pirlar menen ǵarrılardıń pátıyasın alıwı onıń múshkilin ańsat etedi. Algıslar ádette tómendegi mazmunda boladı:

"Jolıń ashıq bolsın";

"Muratına jet";

"Qádemiń qutlı bolsın" h.t.b.

Dástanlarda qarǵıslar bolsa ádillik túsiniginiń buzılıwına xalıqtıń keskin reakciyası bolıp tabıladı. Dástanlardaǵı antiteza (qarama-qarsılıq) usılın úyreniw (izertlew) procesinde qarǵıslardıń ideyalıq xızmetine itibar qaratqan. Onıń atap ótiwinshe, ǵarǵıs dástanlarda dushpandı ruwxıy sındırıw quralı bolıp, ol tiykarınan satqınlıq, zulımlıq hám opadarlıqqa juwap retinde aytıladı. "Bosaǵańnan ot shıqsın," "Kúliń kókke shashırasın" sıyaqlı sózler jawız kúshlerdiń sózsiz nabıt bolıwın ańlatadı.

Sunday-aq N.Dáwqaraev óz izertlewlerinde algıs hám ǵarǵıslardı xalıqtıń áyyemgi mifologiyalıq kózqarası menen baylanıstıradı. Onıń pikirinshe, dástanlarda sóz-bul tek ǵana ses emes, al materiallıq kúsh. Sonıń ushın da batır qaharmanlar bárqulla "Dua menen el kógerer" degen hikmetke ámel etip algıs alıwǵa umtıladı. [6.64]

Qaraqalpaq xalıq qaharmanlıq dástanlarında úgit-násiyat, algıs hám qarǵıs sózlerin úyreniw sonı kórsetedi, bul túsinikler tek ǵana kórkem bezew emes, al shıǵarmanıń ideyalıq-estetikalıq tiykarın quraydı. Dástanlardaǵı sóz qúdireti xalıqtıń áyemgi isenimleri, ádep-ikramlılıq principi hám sociallıq arızıw-nietleri menen tıǵız baylanıslı.

Ótkerilgen izertlewler hám ilimiy dereklerdiń analizi tiykarında tómendegi juwmaqlawshı juwmaqlarǵa keliw múmkin:

1. Ruwxıy-ádep-ikramlılıq tárbiya quralı: Úgit-násiyatlar dástannıń didaktikalıq kúshin belgileydi. S.Bahadırova hám Q.Ayımbetov sıyaqlı alımlar atap ótkenindey, bul násiyatlar jas áwladtı mártlikke, watansúyiwshilikke hám kekseler násiyatına qulaq tutıwǵa úyretedi. Bul bolsa dástanlardı xalıqtıń "jazılmaǵan nizamları" dárejesine kóteredi.

2. Psixologiyalıq hám sociallıq funkciya: Alǵıs hám qarǵıslar qaharmannıń ruwxıy jaǵdayın hám onıń jámiyettegi ornın belgileydi. Alǵıs (duwa) qaharmanǵa ǵayptan kúsh baǵıshlasa, ǵarǵıs ádalatsızlıqqa qarsı ruwxıy jaza quralı bolıp xızmet etedi. Bul bolsa xalıqtıń "jaqsılıqqa - sıylıq, jamanlıqqa - jaza" degen áyemgi ádillik ólshemin sáwlelendirdi.

3. Kórkemlik hám lingvistikalıq qun: Dástanlar tilin izertlew (izertlew) procesinde belgili boldı, bul sóylew janrları shıǵarmanıń tásirsheńligin, emocionallıq boyawın hám kórkem tartımlılıǵın arttıradı. Atap aytqanda, bul sózler dástannıń kompoziciyalıq qurılısında waqıyalardıń rawajlanıwın kórsetedi.

Juwmaqlap aytqanda, dástanlardagı úgit-násiyatlawlar, alǵıs hám ǵarǵıslar biziń milliy ózligimizdi, tilimizdiń baylıǵın hám ata-babalarımızdıń joqarı mánawiyatın saqlap kiyatırǵan ólmes miyras bolıp esaplanadı. Usı xalıqlıq hikmetlerdi úyreniw búgingi jas áwladtı kámil insan etip tárbiyalawda eń isenimli derek bolıp xızmet etedi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Мақсетов Қ. «Қарақалпақ қахарманлық дәстанлары». Нөкіс: "Билим" 1992.
2. Мақсетов Қ. «Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы». Ташкент: «ФАН» 1965
3. Бахадірова С. «Қарақалпақ қахарманлық дәстанлары, «Алпамыс», «Қоблан», «Едиге», «Қызық қыз»». Ташкент-2024.
4. Сапаров Х. Қарақалпақ дәстанларын тили. - Нөкіс: "Илим" 1994.
5. Айымбетов Қ. «Халық даналығы» Нөкіс: "Қарақалпақстан" 1988.
6. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы, II том, «Аўызеки халық творчествосы», «Қарақалпақстан» баспасы, 1977.